

Медицина, хирургија и ратна хирургија у Србији у средњем веку

Миле Игњатовић

Вијномедицинска академија, Клиника за општу и васкуларну хирургију, Београд

К л ј у ч н е р е ч и : istorija medicine; hirurgija; medicina, vojna; medicina, tradicionalna; bolnice; bolnice, vojne; lekari; Srbija.

Key words: history of medicine; surgery; military medicine; medicine, traditional; hospitals; hospitals, military; physicians; Serbia.

Увод

Римско царство подељено је 395. год. на Западно римско царство (Галија и Италија) и Источно римско царство (Византијско царство: Илирик и Оријент) са границом од Сингидунума, долинама река Дрине, Дрима и Бојане, до Скадра. Растрзано унутрашњим супротностима, преживелим робовласничким системом и најездом германских племена Западно римско царство пропало је 476. год. Источно римско царство одржавало се све до 1453. год¹.

Период средњег века (V–XV век) у Србији се поклапа са периодом Византијског царства. У овом периоду настала је, развила се и пропала српска држава, културно и економски најразвијенија у Европи. Мрачни средњи век у Србији је трајао четири века дуже. Срби нису ни приметили ренесансу и барок, а рационализам и романтизам су прошли поред њих. Српска медицина, такође је „напредовала“ од најнапредније до најзаосталије.

¹ Византинци су себе називали Ромејима, а своје царство Ромејским царством, јер су се сматрали јединим наследницима Римског царства које је за кратко обновљено за време византијског цара Јустинијана (527–565). Византију су слабиле унутрашње побуне, а споља угрожавали Персијанци, Арапи (VII и VIII век), Авари и Словени (VII век). Словени и Авари, заједно са Арапима, месец дана безуспешно су опседали Цариград. У IV крсташком походу крсташки су освојили и опљачкали Цариград и на рушевинама Византије основали Латинско царство. Византија је обновљена 1261. год, али као држава другог реда је 1453. год. пала под турску власт.

Циљ овог рада је да изнесе мало познате податке о развоју медицине, хирургије и војне хирургије у овом периоду.

Општа историја

До мешања староседелаца са надирућим словенским племенима долази тек почетком VII века. Према византијском цару и историчару Константину Порфирогениту, првобитна Србија обухватала је пределе око Лима, горње Дрине, Ибра и Западне Мораве, подручје око Тузле и горњег тока Босне. До краја VIII века упоредо са развојем државе завршена је класна диференцијација и феудализација. Кнежевска власт постала је наследна. Бугарски кан Пресијам² (836–853) покушао је да заузме Србију под кнезом Властимиром, али без успеха, као и кнез Борис (853–888) када су Србијом владали Властимирови синови: Мутимир, Стројимир и Гојник³. Потом Србијом влада Мутимир (860–890). У то време Срби су већ примили хришћанство, а папа Јован VII пробао је безуспешно да Србију веже за Рим. Петар Гојниковић протерао је Мутимирове синове и владао Србијом до 917, када Бугари за кнеза постављају

² Бугарска држава формирана је 70-их година VII века, а обухватала је и Београд, Браничево, Срем и део Славоније.

³ У ово време, први пут се Београд помиње под својим словенским именом: Бели град, Белоград, Вељегурѡѡѡ. Наиме, папа Јован VIII обавештава писмом бугарског цара Бориса да је опозвао београдског епископа због порочног живота.

Павла Брановића, а потом и Захарија Првослављевића. Међутим, обојица се опредељују за Византију, те су Бугари 924. опустошили Србију и прикључили је Бугарској. После три године Србију обнавља Часлав Клонимировић и влада до половине X века, када Србија пада поново под Византију, потом под власт македонског цара Самуила, а после рушења македонске државе 1018. поново под власт Византије. Како Византија све више слаби, у XI веку Срби продире на Косово поље, око Јужне Мораве и Вардара. Српски велики жупан Вукан, а затим и Урош I, повремено попуштају пред византијским захтевима, али јачају српску државу наштавши савезника у Угарској.

Рашком земљом владали су велики жупани. Византијски цар Манојло I Комнин често је одлучивао у српским династичким сукобима и довео је на власт великог жупана Тихомира, а браћа Страцимир, Мирослав и Немања добили су посебне области. Стефан Немања (1166–1196) одржао се и проширио државу коју је предао сину Стефану Немањићу, замонашио се и као Симеон придружио се млађем сину Растку. Стефан Немањић је крунисан за краља 1217, а архимандрит Сава у Никеји 1219. год. од цариградских патријарха добио је дозволу и постао архиепископ „српских и поморских земаља“. Седиште је сместио у новоизграђени манастир Жичу.

Краљ Душан развија даље српску државу, осваја Македонију и северни део Грчке, а 1345. (крунисан на Ускрс, 16. априла 1346) постао је цар „Срба, Грка, Бугара и Арбанаса“. Србија је била на врхунцу своје моћи са престоницом у Скопљу. Ове промене пратиле су и промене у цркви: архиепископ је постао патријарх, епископи – митрополити итд. Велика пандемија куге („црна смрт“) није мимоишла ни Србију. Надирућу турску опасност пробао је да заустави и цар Душан, али заједничку војску са бугарским и византијским царем Турци су поразили 1352. год. код Дидиметине. Године 1354. Турци су већ закорачили на Балканско полуострво. Даље Душанове припреме за рат против Турака прекинула је његова изненадна смрт 1355. год. Потом српска држава слаби. Кнез Лазар највише шири своју власт, сели престоницу у Крушевац и практично има царску власт. У Маричкој бици 1371. краљ Вукашин и Балшићи трпе велики пораз од турске војске. Цар Лазар спрема и организује велику војску да заустави даље надирање Турака, а до одлучујућег боја долази 28. јуна (15.6) 1389. на Косову пољу. Исход боја је нејасан: Твртко I прогласио је победу, а Бајезид је повукао турску војску. У Косовском боју цар Лазар је користио и ватрено оружје, мада је у то време оно служило углавном застрашивању. У књизи о Косовском боју, објављеној у 12 томова у Паризу 1503. год, Милош Обилић је означен као Трибал. До краја века Турци су освојили 1395. Македонију и поразили 1396. Вука Бранковића, али су део српске земље оставили Стефану Лазаревићу и Мари Бранковић. Даље надирање Турака било је ус-

порено због катастрофалног пораза 1402. год. код Ангоре (Анкаре) од монголског освајача Тимур-Ленка. Победник је великодушно пустио српске вазале да се врате, а Стефан је у повратку од византијског цара добио звање деспота, највишу титулу после царске. Деспот Стефан признаје врховну угарску власт, а за узврат добија Мачванску бановину и Београд, где сели престоницу. После његове смрти у лето 1427. краљ Жигмунд узима Београд, Турци Костолац, а деспот Ђурађ Бранковић гради престоницу у Смедереву. Уз угарску помоћ и победом над војском Мурата II деспотовина се обнавља 1444. год. у Једрену. Турски поход на деспотовину пропада 1454. год, али 1455. Турци заузимају Ново Брдо и градове у Полимљу. Турци доживљавају тежак пораз при покушају освајања Београда 1456, али Србију освајају 1459, Босну 1463, Зету 1496, Шабац 1521. и потом 29. августа 1521. год. и Београд. Дошао је најцрњи период српске историје. Поред протеривања Срба у Срем од стране Турака и сами Срби су често прелазили браћи преко Саве и Дунава. На позив цара Леополда I патријарх Арсеније III Чарнојевић диже буну против Турака, а после неуспеха превео је 1690. год. у Мађарску 37 000 фамилија. Такође, патријарх Арсеније IV Јовановић организује побуну, а потом и сеобу у Мађарску. Међутим, Турци прозревши намере побили су више од 80 000 људи, више него што је успело да пребегне. Поред свега, процењује се да су Турци одвели више од 200 000 Срба у ропство (1–3).

Историја медицине

У своја освајања Римљани су водили своје војне докторе, градили логоре и оснивали војне болнице, те је та медицина изразито латинска. После освајања територије данашње Србије затечена илирско-трачанска медицина се прогања и намеће латинска медицина. То прогањање медицине староседелца, као остатак паганства, посебно је изражено у току и после покрштавања. Доминација цркве условила је изумирање медицине освојених народа (4).

Почетком средњег века медицина староседелца била је верска и световна. Верском медицином староседелца доминирала је мистика, магија (као и сва античка верска медицина) и астрологија (као код Асираца, Вавилонца, Јевреја).

Верска медицина у Србији може се поделити на апокрифну, канонску и српску верску (таургијску) медицину. Најстарији српски медицински запис, Зборник попа Драгојла, с почетка XIII века верска је лекаруша на 270 страна, а садржао је разне молитве, казања и чарања за лечење људи, али и један рецепт за лечење од уједа змије (5). На жалост, Зборник је изгорео 6. априла 1941. год. у бомбардовању Београда. У кодексима верске медицине помиње се 29 обољења, највише у Дечанском врачбенику.

Айокрифна медицина је у суштини демонска и магијска. Мешавина је старословенске⁴ и илирско-трачанске верске медицине која је потиснула словенску. Лечило се молитвама и магијским формулама којима се истеривао зли дух (изазивач болести). Развијала се несметано до покрштавања, а и после све до доласка Светог Саве. Ова медицина се задржала до данас (6). Користила се и за „лечење“ хируршких обољења, и то рана и крварења (и крварења из рана). Како је куративни ефекат изостајао, углавном су молитве и формуле коришћене у „превентивне“ сврхе. Старословенски лекари били су цењени. Тако нпр. забележен је податак да је почетком IX века надбискуп у Салцбургу тражио од суседног грофа да му пошаље његовог лекара Словена.

Канонска верска медицина је против магија и формула нехришћанске верске медицине, а демон је узрок свих зала и болести. Лечење је молитвама и обредима које је признала црква, а многима се придају чудотворне моћи, као нпр. св. Кузми и Дамјану.

Српска верска медицина у суштини иста је као и претходна. По Теодосију, Симеон и његов син Сава чувају Србију од спољних непријатеља, епидемија, болести (исто као и словенски бог Световид). Многим српским свештеницима се додају чудотворне моћи излечења (нпр. излечења на гробу архиепископа Арсенија, на гробу Стефана Уроша III). Чак и архиепископ Данило, најкултурнији човек свог времена, каже да су већу лечиву моћ имале мошти српских светитеља него знање тадашњих лекара.

Световна медицина развила се поготову у I и II веку под утицајем грчке, византијске и западњачке (латинске) медицине и имала је све одлике хипократско-галенске медицине (7). Преко византијске медицине трпела је утицај и арапске медицине. Утицај западњачке медицине био је изразит преко приморских градова, Дубровника и поготову Котора⁵ после његовог заузимања (Немања, 1186) (8). У прилог томе говоре многобројни налази хируршких инструмената, записи о болницама и о грчким градским лекарима. Византијска световна медицина продире у Србију преко првих донесених списа (књижевних, филозофских и религијских) и касније преко првих основаних болница. И једно и друго везано је, пре свега, за св. Саву и први такав центар у Хиландару. Ова медицина доживљава процват у XIII и XIV веку, а пропаст после пропасти српске државе (1459. год). вероватно највреднији рукопис ове медицине је дело Шестоднев, на црквенословенском језику

српске рецензије, које је сачинио 915 год. у Преславу Иван Егзарх, бугарски писац и свештеник. Најстарији сачувани препис овог дела налази се у Москви, а сачинио га је 1263. год. Теодор Граматик у Хиландару. Можда још лепши препис, нешто касније, сачинио је монах Гаврило. Дело је коментар прве књиге Библије о стварању света у шест дана, а има изванредна поглавља из анатомије и физиологије главе и унутрашњих органа.

У кодексима световне медицине помиње се 90 обољења. Најстарији кодекс српске световне медицине је *Ходошки кодекс* из XIV века, а познатији су: Хиландарска *Ијатрософија о свакој вешти* (XV век), Хиландарски медицински кодекс бр. 517 (9), Григоровићев кодекс, Врачебни типик и др. Кодекси су често били преводи грчких кодекса, али и Хипократових⁶, Галенових⁷, Диоскоридових и дела Симеона Сета. Често су допуњавањима и искуствима народне медицине. Поред тога, кодекси су међусобно преписивани и поједини примери су исти кроз више векова у различитим кодексима, типцима и лекарушама. Према Ј. Роману у српској медицини има 73 кодекса, типика и лекаруша. То је била једина медицинска литература на српском и њихов значај је велики (10). Никола Врач у XIV веку преводио је и са латинског „на српску књигу“.

За лечење су коришћене траве, биљни и животињски производи и минерали. Уситњене траве су често коришћене за лечење рана, као и вино, сирће, уље и лој.

Преломи косици по Ходошком кодексу лечени су тако што се рана заспе алојем, чврсто увеже крпом и тако држи 30 дана, а по Хиландарском медицинском кодексу препоручује се смеша воска, мастика и измирне која стоји 40 дана.

Ране нанете оружјем, по Ходошком кодексу и Хиландарској ијатрософији, пране су сунђером натопљеном у вину и потом „увезане“, а по Врачебном типичу мазане смолом помешаном са маслом. *Ране које крваре* засипане су и рђом и винским трешом. *Инфициране ране*, по Ходошком кодексу, лечене су стављањем на рану семена коприве помешаног са пепелом и утуцаним листом дивље смокве и матичњака помешаног са медом, а за пероралну примену препоручиван је бели лук. Рецепт је допуњен препоруком стављања на рану јечменог брашна са соком од цвекле, листом цвекле и истуцаним црним луком. У Григорићевом кодексу препоручује се засипање рана ситним прахом од шипкове коре, а у Врачебном типичу магареће млеко са јечменим брашном и разно биље укувано са салом. *Гангренозне ране*, по Ходошком кодексу и Хиландарској ијатрософији, треба лечити посипањем прахом од иситњених коштица

⁴ Прорицања и врачања вршили су врач (свештеници), по Саксу Граматику најчешће помоћу белог коња, јер на белом коњу јаше бог Световид, највеће словенско божанство. Велики православни празник Видовдан празнује се у знак поштовања истог бога светог Вида.

⁵ Котор је свој највећи успон доживео у саставу тадашње Србије, за време династије Немањића (1186–1371). У време клана Стефана Дечанског (1196–1228), цара Душана (1331–1355) и цара Уроша (1355–1371) Котор је имао два лекара и хирурга-берберина, своју апотеку и апотекара.

⁶ Хипократово дело „De natura hominis“ преведено је као „Јестествословије“ (дело из XV века), а одломци се налазе и у „Ходошком кодексу“ и „Врачебном типичу“. У последњем се налазе и одломци дела Симеона Сета „Syntagma de alimentarium facultatibus“.

⁷ Галеново дело „De diagnoscendis pulsibus“ и Диоскоридесов кодекс налазе се у „Хиландарском медицинском кодексу бр. 517“.

трешње. На *ајсцесе* се испод овчије коже стављала маст, лој или маса од куване лисице! *Ојеокошине*, по Ходошком кодексу, требало би лечити линиментом од куваног дудовог лишћа у мешавини сирћета и масла.

Камен у мокраћној бешици, по Ходошком кодексу, лечен је кором од бундеве са брашном и водом, облогама од белог лука, биљним корењем куваним у меду са мало воде. Интересантна је техника испирања мокраћне бешике наведена у Хиландарском медицинском кодексу: врућим декоктом од белог слеза прво је напуњена свињска мокраћна бешика, а потом испумпавана преко гушчијег пера ради испирања болесникове бешике.

Рак, по Ходошком кодексу и Хиландарској ијатрософији, лечи се линиментом од јаја од врне и сапуна или линиментом од меда и вучије јабуке, а по Врачебном типичу линиментом од жучи, сирћета и чемерике.

Пролабирани ректум, по Ходошком лечебнику, пре репонирања испирао се топлим црним вином, а потом посипао прахом од истуцаних љуштура пужева са тамјаном.

Масџишис, по Хиландарском медицинском кодексу, лечио се линиментом од беланцета и беле земље, отекина се мазала ружиним уљем у случају супурације стављано је на рану истуцано лишће маслине, а за смањење отока препоручиван је и линимент од белог слеза куван у маслиновом уљу.

Поред рецепата за лечење хируршких обољења датих у кодексима и лекарушама, хирургија се посебно развијала као народна хирургија.

Трауматологија је главни део народне хирургије. Ране се лече слично као у наведеним лекарушама. Страна тела из рана се одстрањују, а ране испирају ракијом и вином, а врло ретко врућим уљем. Поред тога, народни видари били су врло вешти у намештању преломљених кости и ишчашених зглобова и све су то боље радили од школованих западних лекара. Добро су познавали имобилизацију, чак и неку врсту екстензије у случају прелома. За имобилизацију користе дрво и смесе за учвршћивање (беланац, конопља, уситњен сапун и опека). У току ратовања са Турцима они су збрињавали српске рањенике и њихов значај је немерљив.

Народни хирурзи су обављали и велике операције: трепанацију, херниопластику, одстрањивање камена из мокраћне бешике, реклинацију катаракте, чак и шивење црева и трбушног зида.

Трепанација је на подручју Србије, Космета и у Црној Гори рађена од преисторије, а од народних хирурга и до XIX века. После опијања болесника ракијом (литар наизуст) трепанација се радила трепанима у виду цевчице која је на једном крају имала оштре зупце. Овај инструмент звао се *шара*, а поступак *шарања* или *вршење главе*. Индикације за трепанацију биле су најчешће повреде, али и епилепсија, неуралгија, душевне болести, „зли дух“, неверство жене, а у Црној Гори и као крвна освета (ради задовољења). Трепанација није

рађена код деце испод 14 година. Одстрањена кост се често носила и као амулет око врата. Болесници су најчешће преживљавали процедуру, али се по правилу унапред склапао уговор у случају нежељеног исхода. На Космету је забележен и случај једног Арбанаса коме су успешно урађене три трепанације у различита времена.

Реклинацију катаракте радили су „специјалисти“, најчешће Цигани, као и *одстрањивање камена из мокраћне бешике*. Камен се увек одстрањивао перинеалним резом, тачно како је описао Целзус у I веку.

Операције ђрејонске киле такође су радили „специјалисти“, звани колорезе (килосече, сецикиле). Таквих хирурга било је у народу, а Срби су ради оваквих операција ишли и код дубровачких или которских хирурга и хирурга-берберина.

Абдоминалне ђовреде сигурно су имале велику смртност, али је забележен и успешан покушај сутуре црева мрављим главама (после приближавања ивица и уједа тела великих мрва се кидају, а главе остају као копче). „Хирург“ је трбушну дупљу испрао ракијом и дренирао, а абдоминалну рану лечио мелемима.

У Србији средњег века медицина је достигла ниво тадашње европске медицине (11). Као и свуда, развијала се као самостанска и народна медицина. Српска медицинска терминологија била је развијена, познати су били актуелни медицински списи, постојала је и медицинска школа у Српској болници у Продромовом манастиру у Цариграду и, може се рећи, постојала је и школска, научна медицина. Свеукупни културни и медицински развој прекинут је турским освајањем. Српска средњовековна медицина задржала се све до краја XVIII века. Донесена турска исламска медицина није била ни бледа слика арапске медицине. У Србију су ретко и долазили турски учени лекари као Хетвани Ахмед-ефендија средином XVII века. Медицина је била у рукама хоџа, грчких и народних емпирика и сеоских баба. Турци нису оснивали болнице, али су у сваком граду саградили јавна купатила, хамаме. О стању медицине у поробљеној средњовековној Србији најбоље говоре речи земунског градског физика Валконе: „*Ко хоће да буде лекар и ајошекар у Србији, њему није ђошребно знање, већ само воља да се ђошвећи једном или друћом или обим звањима, ђошћо се ђамо не ђираже никаква уверења о сћеченим сћособностћима. Турчин, својим к'смейом замаћен, живи здрав или болестћан сћокојно или равнодушно. Србин се налази још на ниском сћућу кулћуре, иако је ђрихвачћив за оно шћо је боље. Празноверица и врачање ђомажу му у невољи. Под ђаквим околностћима има ђамо досћа разних ђусћолова, ђамо има свакојакних лекара и ајошекара*“. Миграције изазване ратовима довеле су до страшног ширења заразних болести: куге, губе, тифуса, пегавца и сифилиса. Борба против Турака имала је за последицу обиље траума које су код Срба изванредно лечили народни хирурзи.

Болнице

Као и у Европи, болнице су се развијале при манастирима (12). У почетку само за лечење манастирске браће (Хиландар и Студеница), а касније и свих оболелих: Дечани, Раваница, Београд. Касније су осниване и световне (градске) болнице. У манастирским болницама лечени су и рањеници (војници) из многобројних тадашњих ратова. То је био један од разлога да су их Турци у току освајања све опустошили. Војници су лечени у манастирским болницама и ван српске државе (Хиландар, Цариград, Јерусалим), јер је вазални однос према Византији захтевао и давања у војсци.

Манастирске болнице:

– **Хиландарска болница** коју су основали 1191. год. Стефан Немања и његов син Сава (13), кнез српски који је боравио као монах у Евергетидском манастиру. У овом манастиру постојала је болница са правим лекарима, а њен типик био је врло цењен у Византији и касније је пренесен у Хиландарску болницу која није имала лекаре већ приученог калуђера кога је изабрало братство. Хиландарска болница, у почетку са осам кревета, касније је проширена и имала је шест соба и 12 кревета. Болницу су издржавали српски владари и сами калуђери од манастирског имања. Првобитна зграда изгорела је 1722. год, али је обновљена до 1784, а подрумски део зграде потиче из XII века (14–15).

– **Студеничка болница** је прва болница на територији Србије, а основана је 1208. год. када је св. Сава дошао у Србију, а када је написан и Типик студеначки. Болницу је основао св. Сава на молбу и уз помоћ браће Стефана и Вукана. Симеонова и Савина идеја о манастирима као културним центрима оснивањем болница у њима проширена је, јер су они постали и медицински (здравствени и научни) центри. Болница у Студеници, као и у Хиландару рађена је по византијском узор, најнапреднијем у то време. Манастир Студеница имао је 1195. год. водовод и канализацију много пре Лондона (1215. год), Париза (1457) или Хамбурга (1896) (16). У Новом Брду⁸ ливене су златне виљушке и кашике.

– **Болница манастира св. Богородице Ратачке** основана је у доминиканском манастиру, а краљица Јелена поклонила је 1314. год. велике поседе за издржавање болнице у којој су лечена и световна лица са трајним манама и хроничним обољењима.

– **Болница краља Уроша II Немањића у Продромовом манастиру у Цариграду.** Поред подизања цркве и болнице, краљ Милутин („велики зидатељ“⁹, како га је назвао његов биграф Данило) обезбедио је ве-

ликим поседима и њено издржавање, поставио искусне лекаре и болничко особље¹⁰. Болница је уживала и велики углед (17), а у XIV веку у њој је постојала и медицинска школа (18) у којој су предавали Јован Хортосмен и Јован Аргиропул¹¹, ректор Цариградског универзитета, касније професор медицине и филозофије у Риму и Фиренци (19). У овој болници налазио се и познати Диоскуридов илустровани рукопис из VI века¹², данас понос Националне библиотеке у Бечу. После турског освајања Цариграда 1453. год. манастир је опљачкан и опустошен као и цео град од 300 000 становника. Манастир је тада напуштен. Међутим, султан Мехмед II га је, као српско (православно) власништво, покљонио мајци великог везира Махмуд-паше, која је била српкиња и остала у православној вери.

– **Болница краља Уроша II Немањића у манастиру св. Арханђела у Јерусалиму.** Болницу је подигао краљ Милутин 1315. год. после велике победе Срба и Византинца над Персијанцима у Анадолу. Опстајала је до 1678. год. када ју је преузела Јерусалимска патријаршија.

– **Болница Стефана Уроша III Немањића у манастиру Дечани.** Болницу је подигао Урош III у периоду 1327–1355. после седмогодишњег боравка¹³ у Пантократоровом манастиру и болници у Цариграду (20). У болници су лечени и калуђери (од епилепсије), световна лица и губавци (21). Организована је по угледу на болницу у Пантократоровом манастиру (22) и имала је пет одељења: за лечење болесника „који су имали изједено лице од узавреле крви, њошћо им је месо ошћало и њо-

¹⁰ Милутин је у болницу „довео многе вешће лекаре ... дао им мно- го злата и шћо им је на њошћу да нејресћано надзиру болесни- ке, лечећи их... да нико од болесних не узнећодује, но шћо шћраже да им даде“.

¹¹ Joanes Argiropulos, вероватно је Србин из Поморавља који је узео грчко име, што је био обичај код лекара, као и касније узима- ње италијанских имена. Аргиропул је побегао из Цариграда 1453. год. После турског освајања.

¹² Диоскурид Педаније (почетак I века) био је војни лекар у рим- ској служби. Написао је велику енциклопедију фармакологије *De materia medica*, која у пет књига (шеста и седма су касније додате) обухвата сва дотадашња знања из фармакологије. Од сачуваних рукописа највреднији су цариградски и напуљски кодекс, који се сада налазе у Националној библиотеци у Бечу, Цариградски ко- декс о лечењу лековитим биљем одликује се изванредним илус- трацијама, а написан је 512. год. За Аницију Јулијану, ћерку ви- зантијској царици Олибији. Јован Хортосмен 1405. год. Преповезао је овај рукопис.

¹³ После једне од побуна властеле краљ Милутин, 1313. год. У Скопљу, ослепио је (вероватно делимично) сина Уроша и са поро- дицом га послао у заточеништво у Цариград тасту грчком цару Андронику II. Урошу се у болници вид поправио, али једно дете (Душица) је у манастиру лечено и умрло у заточењу. Урош, уз ми- лост Милутинову, вратио се у Србију са сином Душаном (будућим царом). После повратка у знак захвалности подигао је задужбину Високе Дечане и болницу. Редовно је помагао и болницу у Панто- краторовом манастиру, која је имала и лепрозоријум, удаљен осам километара од болнице.

⁸ Рудник у Новом Брду био је велики извор прихода за српске ве- ликаше. Доносио је годишње у злату 200 000 златних дуката, а у сребру 60 000 златних дуката. Турци су га освојили тек 1455. год.

⁹ Краљ Милутин је подигао више од 40 цркава и манастира у Ср- бији и Византији и у њима болнице са „меким њосћељима“.

ишћо су се њрсић ошћрћули од смих околних косћићу и разделили од члановој сасћивава“, одељење „за оне који нису моћли слободно дисаћи ради унућраићње љућосћић“, одељење за оне „који су се сасвим савили и нису нишћић моћли радићић“, одељење за лечење оних „који болућу од свећше болесћић“ (од епилепсије само за калућере) и одељење за очне болести. Стефан Дечански је често обилазио и даривао болницу. После Косовског боја болница је опустела, потом више пута пљачкана од Турака и Арбанаса престала је да постоји између 1745. и 1765. год.

– **Болница цара Душана у манастиру св. Арханђела у Призрену.** Болница је подигнута у цркви која је саграђена (1342. год) на темељима византијске базилике. У болници су лечени искључиво калућери, имала је чак 20 кревета, а према Душановој наредби лечени су само излечеви болесници и није смела бити прихватилиште за сиромаше и људе са манама и неизлечивим болестима. Болница је престала да постоји у XVI веку када је опустошена, а Синан-паша Топољански разрушио је манастир 1615. и направио џамију у Призрену.

– **Болница кнеза Лазара у манастиру Раваница.** Болница је подигнута 1381. год. за „монахе, за сћиранце и раслабљене“. Можда је постојала и друга болница у близини, у манастиру Сисојевац.

– **Болница у Милешеву,** једина болница коју су Турци поштедели, а спомиње се и у XVII веку.

Градске болнице формирају се касније: прва је формирана Болница деспота Стефана Лазаревића у Београду, а у XVIII веку основане су болнице на територији коју су привремено, краће или дуже, држали Аустроугари: Београдска цивилна болница (1724), Београдска војна болница, Српска болница у Новом Саду (1730), Српска болница у Земуну (1769), Болница у Великом Бечкереку (Зрењанину, 1769), Немачка болница у Земуну (1773), Српска болница у Вршцу (1779), Болница у Сремским Карловцима (1783), Градска болница у Земуну (1784), Војна болница у Земуну (1788)¹⁴, Сомборска болница (1789), Болница у Панчеву (1792) и Вршачка болница за венеричне болести (1799).

Болница деспота Стефана Лазаревића у Београду прва је неманастирска болница у Србији намењена за лечење само световних лица (23). О оснивању болнице Константин Филозоф пише: „...сазида болницу-сћиранћиријемницу, за болне на најслаћој води, око које је засадио свакојакој изабраној воћа и љириложи села у наслесћиво мноћо у којој болне и сћиране храћаше и олакшања њима даваше“. Константин даље пише да је уз болницу изграђена и црква чудотворца Николе, која је служила као капела. Ово је врло значајно, јер болница није била при цркви, већ је болница имала цркву. На позив царице Милице и њеног сина Стефана дубро-

вачке власти писмом од 12. августа 1397. са жаљењем саопштавају да не могу упутити лекара. Због тога они траже лекара у Фиренци, одакле долази у Београд лекар Јеронимо де Сан-Мињато (Hieronymus de Sancto Miniato). На позив деспота Стефана ипак из Дубровника 1407. год. долази у болницу лекар Данило де Пасинис. У њој су затим радили лекари: Аматус Лузитанус и Jakobus Protonotarius из Месине (на позив Ђурђа Бранковића). Мара Бранковић 1470. год. помиње још једног лекара (Бели Врач). У XVI и XVII веку нико више није звао докторе из Дубровника или Котора, нити је било доктора у Србији све до аустријске окупације почетком XVIII века.

Београдска војна болница формирана је након аустријске окупације Београда (1717–1737)¹⁵. Аустријанци су у Београду одмах подигли касарну са 232 собе, 48 кухиња и 15 подрума, а војна болница је у почетку (1719. год) имала само шест соба (цивилна болница је имала две собе). Насупрот томе, др Нак је имао кућу са 10 соба, четири подрума и шталама за коње, а фелчер Јохан Сота – стан са осам соба и три подрума. Београд је 1728. год. имао 1598 кућа, а 917 од тога служило је искључиво за војне потребе. Због честих епидемија (поготову цревних заразних болести) болница је пресељена 1722. у већу зграду, али без значајнијих ефеката. Тек 1737. год. коњичка касарна је претворена у болницу и почето зидање болнице са 1 000 кревета, али је 1738. избила велика епидемија куге од које је оболело 4 000 војника. Почеле су и борбе са Турцима, те је болница евакуисана у Земун, а Београд је предат Турцима 1739. год. када су се ове болнице угасиле. Поред др Нака, у то време у Београду је био и др Даблин, који је лечио метрополита београдског Мојсија Петровића.

Лекари

Лекари у Србији средњег века били су углавном емпирици, и то попови и калућери у манастирским болницама, а врло ретко световна лица. Енглески путописац и лекар др Браун наводи 1699. год. да је срео само једног таквог, и то у Прокупљу¹⁶. Званична црква нерардо је гледала на ове световне лекаре, а Душановим закоником су прописане и строге казне за надрилекарство, поготову за верску неканонску медицину. Међутим, народни лекар Константин Врач у XIV веку постао је угледна личност, равна властели, за чије се здравље и црква молила.

¹⁵ Војностратегијски положај Београда изузетно је значајан, те су се о њега отимале све војске. Иако је био гранични град и дуго није припадао Србији, ипак је постао престоница, први пут за време деспота Стефана Лазаревића. Називан је: „бедем хрићансћива“ и „кључ Оријенћић“, а Турци су га звали „Дерул ел њихад“ („дом ратова“).

¹⁶ Браун пише: „Варош је имала и једноћ лекара који је имаћо неко знаће о лековима и лековићом бићу и обичноћ сћрављању лекова. Обичај му је био да свакоћ јућира изаће на љири и љирица оне којима је њећова љомоћ била љириребна“.

¹⁴ Болница је била смештена у 30 кућа, а могла је да прими 550 болесника. Од 1791. у њој се лечи и цивилно становништво.

У Србији средњег века било је и школованих лекара, углавном са италијанских факултета. Најчешће су били странци који су краће или дуже боравили у Србији, али било је и Словена и Срба. Најчешће су долазили из Дубровника и Котора (24). У овом периоду у Дубровнику је радило више од 230 лекара (од тога 20 словенског порекла), а у Котору око 70.

У Србију средњег века долазили су лекари из Дубровника и Котора, а у Београд и северне делове Србије прелазили су и лекари из Аустро-Угарске. Интересантно је да нису долазили лекари из Византије. Боравили су лекари:

– Првослав, *Pervoslavus medicus*, спомиње се у Дубровнику 1281, а у Србији 1298. год,

– Менча Баранин, *Mence Anibarius medicus*, спомиње се 1330,

– Никола Врач (XIV век, у манастиру св. Прохора Пчињског нађена су само два листа медицинске књиге коју је превео са латинског),

– Магистер Егидиус дошао је 29. новембра 1326. на позив Стефана Уроша III и боравио најмање пет година,

– Магистер Антониус, у служби цара Душана био је од 1333. год, иначе велики пријатељ Палмана, заповедника Душанове телесне гарде (25),

– Милчин из Призрена, *Milicinus de Presarin*, лекар и хирург, који је сигурно оперисао камен у мокраћној бешици 1354. год,

– Новак из Лушнице код Котора,

– Константин Врач, помиње се у XV веку,

– Магистер Данило Пасинис из Вероне, долази у Србију 1407. год. да лечи деспота Стефана Лазаревића,

– Аматус Лузитанус, чувени лекар који је радио у болници Стефана Лазаревића, заволео, остао и умро у Београду,

– *Hieronimus de Sancto Miniato*, лекар из Фиренце, радио је у истој болници много година, заволео Србију и у њој умро. У писму фиорентинске владе деспоту Стефану од 29. априла 1434. год. тражи се да Јаков де Сан-Мињато, брат Јеронима де Сан-Мињата, дође у Србију и преузме наследство,

– *Magister Jacobus de Prothonotariis de Messina*, дошао је у Србију 1434. год. на позив деспота Ђурђа Бранковића и у њој умро 1439. год,

– Врач Бели, властелин, кога помиње 4. новембра 1470. царица Мара Бранковић као сведока,

– Теофан Хоповац и поп Теодор, у једном периоду били су и власници „Ходошког кодекса“.

Крајем XVIII века први Срби завршавају медицину.

Јован Апостоловић, 1735–1773, родом из Будима¹⁷ први је Србин доктор медицине који је завршио медицину 12. октобра 1757. год. у Халеу са инаугуралном медико-филозофском дисертацијом „*Modum quo*

Affectus animi in corpus humanum agunt“. У посвети своје дисертације за свој народ каже: „...*славан због своје судбине и оружја и њошће њакође славан због своје учености и науке*“. После дипломирања 1759. дошао је у Нови Сад и радио као практични лекар, а 7. јануара 1762. примљен је за градског лекара.

Петар Милорадовић, 1744–1791, други је Србин доктор медицине. Рођен је у Новом Саду. Отац Никола био је трговац у Београду који се са повлачењем Аустријанаца 1738. преселио у Бачку Паланку код таста проте Рафајла, који је и одгајио Петра после преране смрти родитеља. Петар је кратко студирао теологију у Русији, а потом 1764–1769. медицину у Халеу. После завршених студија као Србин у Новом Саду није примљен, те је кратко радио у Сомбору, а потом у Сентандреји до смрти. Најплоднији је наш медицински писац XVIII века, а оставио је и три списа на латинском.

Јован Живковић, 1759–1805, рођен је у Сремској Каменици, а Медицински факултет је завршио у Будимпешти 1784. год. Исте године постављен је за карловачког физика где је радио до краја живота и био врло цењен. Био је посланик на српском народном сабору у Темишвару 1790. год.

Хирурзи

Поред народних хирурга, у Србији су радили и хирурзи са завршеним редовним школовањем за хирурга, али су хирурзима сматрани и они који су пред санитарским властима¹⁸ стекли законска права да се баве овим лечењем. Они се називају *medicus plagarum* или *chirurgus*, а ређе *barberius*. Тако је било у целој Европи тог доба, а у Француској су 1311. изједначени са лекарима. Бербери-хирурзи су чинили виши друштвени слој и спадали су у ред племића¹⁹. До оснивања *Josephinuma* у Бечу (1788. год) војни хирурзи су то знање стицали на курсевима и накнадним испитима, а цивилни хирурзи боравком и учењем код цивилних хирурга или хирурга-берберина и потом полагањем испита прво код војних хирурга, а после и код цивилних²⁰. Међутим, у Италији хирургија се брзо развија почев од Салерна, преко Падове, Фиренце и Сијене, преноси се у Француску. После XV века хирургија се изучава две године на свим ита-

¹⁸ Бербери су за хирурга обично полагали код градског физика или војних лекара. Увек им је оспоравано полагање код другог берберина-хирурга и писање рецепата. Међутим, у Србији „хирурзи“ најчешће нису имали никакве дипломе ни потврде.

¹⁹ Према Которском статуту, смртна казна код племића (и хирурга-берберина) извршавала се одсецањем главе.

²⁰ На места контумацијских (карантинских) хирурга и подхирурга нису постављани хирурзи са завршеним медицинским факултетом. Школска спрема и знање ових хирурга нису били много већи од знања народних видара рана. Знање подхирурга могло се стећи и после месец дана боравка у некој бечкој болници, а знање магистра хирургије после полагања неколико испита на факултету у Бечу. Чињеница је да је њихово знање и умеће највише стицано у пракси, као и код народних ранара и хирурга.

¹⁷ Његов деда Димитрије Апостоловић дошао је у Будим за време Велике сеобе 1690. Отац Јованов био је сапуница.

лијанским медицинским факултетима, за разлику од медицине која се учила три или четири године. На основу лекарских извештаја и стручног рада дубровачких и которских хирурга тога доба вероватно је већина њих била школована за хирурга. У прилог овоме говори и податак да су често истовремено постављани и за градског физика, а још чешће су држали апотеке. Од хируршких интервенција радили су: ампутације удова, трепанације („вртили главу“), намештали сломљене кости, вадили пушчана зрна, лечили ране, пуштали крв (флеботомија), вадили зубе итд. Овим хирурзима долазили су и болесници из Србије или су болеснику довођени „од мора ећими“. Велики је значај ових хирурга у едукацији (активној и пасивној) приучених хирурга и видара рана.

У Дубровнику у XIII и XIV веку хирурзи су углавном били италијанског порекла, а у XV скоро сви словенског порекла: Радич (1416. год), Новак Бранковић (1427), Радован Драшковић и Радиша Вуковић (1432), Ратко Богдановић и Мил. Божидаревић (1445), Радоје Радивојевић (1469), Никола Радоњић (1473), Мих. Радивојевић (1493), Андрија Вукић (1498) итд. Хирург Богоје био је чувен и у Венецији, а 1483. год. у Дубровнику примљен је у званичну службу и добио плату од 80 златних диката. У XVII веку плата је износила 200 дуката. За војног хирурга у Дубровнику постављен је 1436. год. Радивој Радивојевић, а после његове смрти наследио га је његов син Гргур (26). Од 1452. год. хирурзи су имали и своје еснафско удружење *Fraternitas barberiorum*.

У Котору се као лекар (*medico de fisica*) помиње још 1326. год. Јакоб из Осима (27), а од Срба хирурга први се помиње 1332. год. Марин Баранин. Године 1503. и 1504. помињу се: хирург Раде (*Rade barberius*) и Јован Петров (*Magister Ioanes barberius*) (28). Иван Меднић (29) је стекао велики углед као лекар и хирург и 1529. год. прешао је у Дубровник²¹. У XVIII веку најпознатији хирург био је Цане Кршанац (*Crisanac Zanane chirurgus et speciale*) који је радио у Перасту и био лекар, хирург и апотекар. Изводио је и најсложеније операције и ван Котора – у Никшићу, Требињу и Србији. Његов син Антон завршио је 1761. год. медицину у Падови (*doctor medico fisico laureati a Padua*).

У Земуњу у другој половини XVIII века од Срба хирурга помињу се Мића берберин, Брња Николић, хирург Јован Николић идр. Имали су заједнички цех са приватним хирурзима: I. Рас, Јован Грубић, Радован Стојчевић и др.

У Новом Саду хирурзи су основали прво удружење *Compagnia chirurgialis* (1748. год), а потом и *Coetus chirurgicus liberae et regiae civitatis Neoplatensis magistratum* (1764).

У Сремским Карловцима бербери су, такође, од 1772. год. имали удружење (*Gremium chirurgorum Militaris Communis Carlovic*), а као градски хирурзи радили су војни или бивши војни хирурзи Карл Фишер, Јосиф Егер и др.

Са подручја Србије познато је да је Павле Ђурашковић из Приштине учио 1506–1508 у Дубровнику берберско-хируршки занат (*artium berberiorum et chirurgie*). Међу берберима-хирурзима у Србији било је и врло угледних људи. Забележено је да се Милош Миливојевић, хирург из Србије, преселио у Нови Сад, наставио хируршку праксу и умро 28. децембра 1784. као врло имућан.

Турски путописац Евлија Челебија каже да су средином XVII века у Београду били хирурзи Алија, Јаков Јеврејин, Мићо Латинин и један берберин. По њему хирурга је било и у Новом Пазару (30). Према једном запису из 1707. год. у Новом Брду као хирург радио је хемимбаша (главни лекар) београдски Халилбашаић. За време друге аустријске окупације Београда у првој половини XVIII века Београд је имао физика, хирурга, фелчера, апотеку, зубара, примаљу, болницу и купатило, а на граници према Турцима неколико контумаца (подхирурзи у карантинима и граничарским јединицама). Од аустријских хирурга у Београду у периоду 1718–1739 помињу се: Georg Schanell, Mathias Bischof, Cristoph Hempling, Pietro Savoyard и доктор Даблин. Крајем XVIII века помињу се као хирурзи у Смедереву: A. Kurtweil, Sebastian Madlener, I. Gail, I. D'Oby, а у чети капетана Коче Анђелковића 1790. год. и хирург Brunner. Турци су више волели народне лекаре, хирурге емпирике и, према Вуку Крацићу, зворнички капетан-паша имао је лекара емпирика Грка Јанка.

У целој Европи средњег века практично није ни постојала посебно организована војна медицина ради збрињавања војних формација. Лекара је било једино на дворовима, а они су пратили владаре и у војничким походима. У Европи она почиње да се организује тек после XV века. И поред честих ратова тако је било и у Србији, али до XIX века. Војници су били препуштени сами себи и саборцима. У случају победе, после самопомоћи или узајамне помоћи, рањеници су изношени са бојног поља и остављани ради лечења и неге у оближње куће или ретке преостале манастирске болнице. Упутства за лечење ратних рана налазила су се у кодексима верске и народне медицине. Српске војнике често су пратиле и жене ради помоћи и изношења у случају рањавања, али често и ради личне користи и плена. У случају пораза рањеници и заробљеници су препуштени милости победника. Доба до рођења Христа назива се добом варварства и те милости није ни било. Византијски цар је после битке на Беласици 1214. год. ослепе 15 000 Самуилових војника, а сваком стотом оставио по једно око да би водили остале. Ретки су примери да победник дозволи повратак пораженима као што је монголски освајач после победе код Ангоре 1402. год. пус-

²¹ У молби дубровачкој влади навео је да „*уме шрейанираиши, ране зајнојене видаиши, косйоломе и ишчашења намешйаиши*“ и да ће „*не само хируршке бољке лечиши, нећо и кужне болеснике, ако би се кућа појавила*“.

тио све византијске вазале међу којима су били деспот Стефан са синовима и синови Маре Бранковић.

На жалост нема никаквих историјских података о збрињавању рањеника у великим српским ратовима и бојевима, као што је Косовски бој. Једине податке можемо наћи у српским јуначким народним песмама. За овај период народни песници и Вук Караџић су „најплоднији писци медицинске литературе“.

Једини запис о Косовском боју потиче од архиепископа Данила који описује први дан после боја: „...носи река Ситница на својим крвавим њаласима грозни хаос од мртвих и рањених коња и људи, а са самој разбојишта разносе њице грабљивице њарчећа искасајљених људских њелеса“. Према народном песнику: „Сасиаше се и Срби и Турци/ Искујише осјечене љаве/ Изнесоше рањене јунаке“. Описи повреда су изванредни. Павле Орловић, барјактар цара Лазара: „Десна му је рука осечена/ И лијева нога до колена/ Виша су му ребра њоломљена/ Виде му се њијерице беле“, а царев слуга Милутин: „Носи десну у лијеву руку/ На њему је рана седамнаест“. Када је извршено изношење и евакуација рањеника, требало их је и збрињавати. За свог сестрића Секулу Сибињанин Јанко хоће: „Да му њиражи од мора хећима/ Да му њради мекане мелеме“. А поводом тражења хећима с мора, рањени Јован-капетан, видеви да му прогноза не може бити гора, одговара: „Оваке се ране не издају/ Лијева је нога сломљена/ Сломљена на двоје на њроје/ А десна је рука осјечена/ Осјечена рука на рамену/ А њо срцу сабље дохвајиле/ Исјале су црне њијерице“. Велика већина рањеника лечена је вероватно код своје куће од стране народних видара. Према народној песми видарица је обећала да ће одмах наћи у планини лековито биље да „зајаси ране на јунаку“. Као да

су народни песник и видар знали 1389. год. да се у свакој рани развија упала коју би требало „гасити“. Према народном песнику ране су лечене и по годину и више дана.

Једна од најпознатијих видарица била је вила Ра-вијојла, посестрима Краљевића Марка. У народној песми опеана је и Косовка девојка, а Владан Ђорђевић је назива „њрвом српском милосредном сестром“, која је прва организовала „њривајну њомоћ рањеницима“²² (31). Лик Косовке девојке сигурно је идеализован и надograђен, али познато је да су у средњем веку (и на Косову) иза српске војске ишле монахиње „са циљем да негују рањенике“. Познато је да су рањенике неговале и жене владара: Јелена Анжујска, кнегиња Милица Хребелановић, Јелена Балшић (кћи кнеза Лазара), Јелена жена деспота Ђурђа Бранковића, Ангелина (мајка последњег српског деспота Змај Огњена Вука).

Апстрахујући нејасноће око доласка Словена (и Срба) на Балкан, корени признате српске историје и зачеци српске државности потичу из средњег века. Средином овог периода настала је и развила се српска држава, најразвијенија и најнапреднија у Европи. Српска медицина у овом периоду није ни мало заостајала за европском. Међутим, крајем средњег века пропада ова држава, а петовековно ропство доводи је до најзаосталије у Европи. Медицине, такође. Мрачни средњи век, за разлику од Европе, у Србији траје до краја XVIII века. Немогућност Срба да јасно реализују свој идентитет, а тиме и државност (просторно и политички) у време великих националних превирања у Европи условила је одлагање реализације српског националног сна за следећи век, а чини се да је остао недосађан до данас.

²² У време писања „Историје српског војног санитета“ било је врло актуелно формирање Друштва Црвеној крсти, која су свуда у свету формирана у почетку као „Привајна друштва за њружање њомоћи рањеницима“.

L I T E R A T U R A

1. Karadžić VSt. Contemporary Serbian history. Beograd: Nolit; 1972. (in Serbian)
2. Grafenauer B, Đurđev B, Tadić J, editors. History of Yugoslav people vol II. From the start of XVI till the end of XVII century. Beograd: Prosveta; 1960. (in Serbian)
3. Antonić Z, urednik. Belgrade history. Beograd: Balkanološki institut SANU – Draganić; 1995.
4. Mayeaux EJ, Jr. A History of Western Medicine and Surgery. <http://lib-sh.lsumc.edu/fammed/grounds/history.html>
5. Romano J. Yugoslav bibliography of medical books and traditional medical manuscripts. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije; 1973. (in Serbian)
6. Knežević S, Marinkov B. Magical ways of disease-treatment in our people. In: Zbornik radova. XXI naučnog sastanka; 1971 Sep 16–18; Niš, Jugoslavija. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije; 1971. p. 233–6. (in Serbian)
7. Katić R. Medicine in Serbs in middle ages. Beograd: Nučno delo; 1958. (in Serbian)
8. Gavrilović VS. Development of surgery in Serbs from XIII till the end of XVIII century. In: Zbornik radova. XV naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije; 1966 May 26–28; Beograd, Jugoslavija. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije; 1966. p. 156–68. (in Serbian)

9. *Grmek MD*. Comment on the article prof. dr R. Katić. *Acta Hist Med Pharm Vet* 1970; 10(2): 217–23. (in Serbian)
10. *Dragić M, editor*. The significance of medical books and manuscripts in study of traditional medicine of Yugoslav people. In: *Romano J*. *Jugoslovenska bibliografija lekara i narodnih medicinskih rukopisa*. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije; 1973. p. 5–16. (in Serbian)
11. *Savić R*. High score of Serbian medicine and health culture in Middle Ages. *Arh Istor Zdrav Kult Srbije* 1983–1984; 12–13: 5–22. (in Serbian)
12. *Ćorović V*. Hospitals in Serbia in Middle Ages. *Med Pregl (Bgd)* 1938; 13(7–9): 146–8. (in Serbian)
13. *Pavlović B, Dragović S*. Saint Sava – originator of stationary health care, social care and medical education in Serbs. *Srp Arh Celok Lek* 1994; 122(3–4): 123–5. (in Serbian)
14. *Mušić D*. From the history of hospitals. *Pro Medico* 1960/63; 2(IV): 22–42. (in Serbian)
15. *Grmek MD*. A few words *pro domosuo* concerning Katić's article about Serbian medieval hospitals. *Acta Hist Med Pharm Vet* 1967; 7(1–2): 159–63. (in Serbian)
16. *Popović B, Kovačević J, Vulić D, Pavlović B, Dikić B, Miletić M, et al*. Medical corps in Serbian people. Beograd: Rad; 1998. (in Serbian)
17. *Čolović RB*. 50 godina Years of Surbical section of Serbian medical association. Beograd: Prosveta; 2000. (in Serbian)
18. *Stanojević S*. Nucleus of Serbian medical School in 14th century. *Med Pregl* 1929; 4(2): 41–2. (in Serbian)
19. *Katić RV*. The originin of secular medicine in Middle Ages Serbia. *Med Pregl (N. Sad)* 1955; 8(5): 298–306. (in Serbian)
20. *Stanojević L*. Hospital organization in one medieval monastery. *Med Pregl (Bgd)* 1930; 5(4): 117–20. (in Serbian)
21. *Katić R*. What was the location of Dechani hospital? *Acta Hist Med Pharm Vet* 1961; 1(1): 182–4. (in Serbian)
22. *Katić RV*. About the similarity of monastery Dechany hospital and pantocratour monatery hospital in Istanbul and the time of its existence. *Acta Hist Med Pharm Vet* 1964; 4(1–2): 29–41. (in Serbian)
23. *Protić MF, Pavlović BB*. Hospitals on Belgrade grounds up to the Serbian constitution from 1839. *Acta Hist Med Stom Pharm Vet* 1980; 20(1–2): 39–47. (in Serbian)
24. *Stanojević L*. The significance of Dubrovnik and Kotor in history of medicine. *Med Pregl (N. Sad)* 1958; 11(4): 234–7. (in Serbian)
25. *Katić R*. The personality of magister Anthony – the physician of emperor Dušan According to some new data. *Acta Hist Med Pharm Vet* 1961; 1(2): 129–37. (in Serbian)
26. *Katić RV*. About the medieval Serbian physicians. In: 700 godina medicine u Srba. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; 1971. p. 57–67. (in Serbian)
27. *Mijušković S*. Health institutions in Kotor in Nemanjic and post-Nemanjic period. In: 700 godina medicine u Srba. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; 1971. p. 107–22. (in Serbian)
28. *Katić RV*. The surgeons of old Kotor in the 1326 to 1779 period. *Acta Hist Med Pharm Vet* 1961; 1(2): 5–29. (in Serbian)
29. *Jeremić R*. Jovan Mednić, Dubrovnik Surgeon in 16th century. *Med Pregl (Bgd)* 1928; 3(6): 172–4. (in Serbian)
30. *Jeremić R*. The speech at the time of conferrion of honorary doctorate of Belgrade university on him. *Med Pregl (Bgd)* 1938; 13(1): 1–3. (in Serbian)
31. *Dorđević V*. History of the Serbian medical corps Vol I 1835–1875. *Istorija srpskog vojnog saniteta za prvih 40 godina njegovog razvitka*. Beograd: Ministarstvo vojno; 1879. (in Serbian)

Rad je primljen 22. IV 2002. god.